

Het roldoorbrekend gelaat van de ander

BEGELEIDING AAN DE HAND VAN LEVINAS

Jikke **DE RUITER**

INLEIDING Ons vak betreft de ander, de ander die begeleiding en hulp vraagt. De filosoof die altijd wordt geassocieerd met ‘de ander’ is Levinas. Ik heb zijn filosofie leren kennen in mijn jeugd, doordat mijn ouders vonden dat zijn ideeën boven alle andere uitstegen. Toen ik op latere leeftijd coach werd, raakte ik zelf gegrepen door zijn filosofie, zoekend naar antwoord op vragen als: wat is mijn verantwoordelijkheid ten opzichte van de coachee? Wat is de werkelijke expertise van de coach? Het ontmoeten van de ander is het adagium. Hoe kan ik de ander ontmoeten en tevens helpen, vanuit een rol waarvoor ik goed betaald word?

In de meeste coachopleidingen komen deze vragen nauwelijks aan de orde, het zijn immers ethische vragen en we hebben voor zover ik weet nog geen filosofisch gefundeerde ethiek geformuleerd voor de begeleidingskunde. Met de filosofie van Levinas als uitgangspunt wil ik daar een

aanzet toe doen, waarbij ik volledig schatplichtig ben aan de hermeneuten die zijn teksten hebben vertaald en geïnterpreteerd (zoals Burggraave, 1987; Guwy, 2009; Duindam, 2003; Keij, 1993, 2012; Van Unen, 2007). Dit artikel gaat over Levinas’ filosofische visie op verantwoordelijkheid en de uitdagingen die daaruit voortkomen voor ons vak. Ik eindig met een aanzet tot een levinasische ethiek voor de coach, in de hoop hiermee een dialoog van start te laten gaan.

VERANTWOORDELIJKHEID Het werk van Levinas komt voort uit de fenomenologische leerschool van Heidegger. Deze fenomenologen kijken niet naar het zijn als statisch gegeven, zoals in de ontologische

Drs. J. de Ruiter is neerlandicus, presentatietrainer, gespreksttrainer, coach en coachtrainer (in samenwerking met ISVW en Rudy Vandamme), en eigenaar van Comtab te Utrecht. E-mail: mail@jikkederuiter.nl.

traditie, maar naar het zijn in het gebeuren. Heidegger zag de mens als een wezen dat 'in het leven geworpen' is. Wat beweegt deze mens, waardoor komt hij in beweging? Dat is wat we allemaal gemeen hebben: de dood motiveert ons, want als we dit moment niet aangrijpen om iets te gaan doen, dan kan het misschien nooit meer. Levinas poneert dat het niet de dood is die ons in beweging brengt, maar de ander. We worden 'geworpen' in het leven, maar getrokken door het appel van de ander. Waar Sartre stelt dat de blik van de ander een vijandige is, die je bestaan bedreigt, zegt Levinas dat de blik van de ander iets vraagt: als ik je nodig heb, ben je er dan? Deze blik maakt iemand verantwoordelijk en doet een appel op hem. De raakbaarheid voor dit appel komt niet voort uit een culturele of religieuze moraal, maar is daarentegen een aangeboren fenomeen dat het wezen van de mens uitmaakt. Het maakt ons verantwoordelijk, het vraagt om een antwoord. Verantwoordelijkheid is bij Levinas dus een ethisch begrip. Hij onderscheidt daarbij verantwoordelijkheid van de eerste, tweede en derde orde.

Eerste orde

De eerste verantwoordelijkheid betreft onszelf: we zijn verantwoordelijk vanuit onszelf voor onszelf. Elk wezen wordt door het eigen wezen gedreven om niet uiteen te vallen, maar om zich te ontwikkelen. Dat kan heel plezierig zijn; egoïsme wordt door Levinas dan ook gezien als het zeer positieve gegeven dat leven onmiddellijk ook een houden van het leven is. Ik ben eraan verknocht en wil genieten: ons verlangen naar zelfontwikkeling en zelfvervulling is getekend door de dagelijkse

'baatzucht'. Doordat we daartoe in staat zijn, kunnen we ook empathisch zijn naar een ander die zijn leven wil vervullen. Dreigt hij te verdrinken dan reiken we hem natuurlijk de helpende hand.

Deze zijnsparing, dit genieten, is echter niet altijd eenvoudig, want wij zijn kwetsbaar en beschikken niet over alle vermogens om dat 'zijn' te beschermen. 'Wij zijn almachtig, tot we 's morgens opstaan met hoofdpijn', stelde Pascal al. Daardoor komen we voor drie uitdagingen te staan. Ten eerste: als de omgeving of het lichaam niet voldoet, slaat het genieten om in lijden. Daarmee komt de kwetsbaarheid van het genieten naar voren. Genieten en lijden zijn onontkoombaar verbonden. Hoe gaan we om met die kwetsbaarheid? Hoe geven we daar zin aan?

Wat doen we voorts met degene die zijn eigen belang niet kan laten gelden, die niet het vermogen heeft om de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor zijn zijnsparing? Wat doen we met een dementerende persoon of iemand met een handicap? Nu worden ze herleid tot voorwerpen van zorg. Waar is de emancipatie van de zogenoemde mens zonder verstand? Dit is een cruciale vraag die gaat over de kwetsbare ander die wij misschien te gemakkelijk afdoen als object van mededogen. Dat is de 'horreur', volgens Levinas: de ervaring van depersonalisatie, daar waar je ontdaan wordt van je subject zijn.

Tot slot: de zelfstandigheid van het subject via zijn unieke subject-zijn ofwel identiteit is wezenlijk. Toch loopt dat op een ontgoocheling uit. De ander brengt ons immers in beweging. Door enkel bezig te zijn met genieten, geluk en succes, wordt iemand dermate op zichzelf teruggeworpen dat hij bezwijkt onder zijn eigen gewicht en dat

BEGELEID DE CLIËNT NAAR VERANTWOORDELIJKHEID VOOR EN VANUIT ZICHZELF

van de eigen wereld. Een 'bevrijding' kan enkel van elders komen. Voor Levinas is daarom de enige manier om je uit jezelf te bevrijden, je te richten op het andere. En dat andere moet zo absoluut anders zijn, dat het de inheligheid van het ik kan weerstaan.

Het is op dat punt dat Levinas het idee van 'het gelaat' introduceert. Pas wanneer je geraakt wordt door de ander, via zijn gelaat, ontstaat het wezen van het zijn, dat we het appel van de ander noemen. En daar ontstaat vervolgens de verantwoordelijkheid van de tweede orde.

Tweede orde

Deze verantwoordelijkheid legt Levinas uit aan de hand van het talmoedische verhaal de barmhartige samaritaan. Volgens hem interpreteren we dit verhaal te christelijk en slaan we over dat de drie protagonisten 's morgens elk vertrokken zijn vanuit hun eigen concept: de zakenman materieel en de priester en de leviet vanuit hun grote spirituele roeping. Ze zijn bezig met hun eigen levensproject, hun zijnsparing en niet met een edelmoedige altruïstisch gebed: 'Lieve Heer zoudt U alstublieft willen zorgen dat er iemand op de weg ligt?' Als ze al gebeden hebben, dan luidde dat: 'Lie-

ve Heer, zorg dat er niets gebeurt onderweg, anders komt mijn plan niet uit.'

Het frappante is dus dat drie mensen onderweg zijn, zonder dat ze daarvoor gekozen hebben, en dat er iemand half doodgeslagen langs de weg ligt, die heeft daar ook niet voor gekozen heeft. Deze ander dringt zomaar hun bestaan binnen, tegen hun zin. Het is een 'ont-stelling': je hebt als nietsvermoedende voorbijganger opeens geen oriëntatie meer. De ander komt je bestaan binnen en 'haalt je boeltje overhoop'. Dat willen we niet, want we komen daardoor in de verleiding de ander niet te zien. Levinas noemt dit de 'bekoring om te doden'. Niet letterlijk doden maar doden op een beschaafde manier, door aan de ander voorbij te gaan en onverschillig te zijn. Dus wanneer een ander verschijnt in zijn zijn, dat zich toont in zijn kwetsbare gelaat, is er de bekoring om voorbij te lopen. Maar er is ook een besef: ik mag er niet aan voorbijgaan. Dit laatste noemt Levinas het ethisch appel van de ander, waarvoor wij een aangeboren verantwoordelijkheid dragen.

Deze aangeboren ethiek laat zich, wanneer we aan een ander voorbijgaan, ervaren als ongemak, een steentje in de schoen, een scrupule, een schaamte. De verantwoor-

OPDAT HIJ RAAKBAAR WORDT DOOR HET APPEL VAN DE ANDER

delijkheid en de zorg voor de ander zijn dus niet te duiden met voortvarende altruïstische bemoeienis vanuit 'ik weet wat de ander nodig heeft', maar komt voort uit een scrupule. Dit kenmerkt zich door huiver, aarzeling en zelfs onzekerheid; een niet-weten, waardoor de mens afstand neemt van zijn eigen evidentie en recht doet aan de ander.

Levinas gaat nog een stap verder: wij zijn niet alleen verantwoordelijk voor de ander als unieke ander, maar wij zijn ook verantwoordelijk voor de verantwoordelijkheid van de ander. Wat houdt dat in? Er zijn veel mensen die het emancipatorische proces niet aankunnen zonder de hulp van anderen (coachen, begeleiders) die hen stimuleren om het eigen leven onder handen te nemen.

Goed dus om hiermee te helpen. Maar het is daarmee niet klaar, want als we alleen verantwoordelijk zijn voor de ander, is de kans reëel dat wij de ander - met onze altrocenristische opstelling - ertoe brengen de grootste egoïst te worden. De ander mag ook niet doden!

Derde orde

Nu is er niet één persoon met een appel, maar er zijn er drie, tien - hele volksstam-

men. Welke verantwoordelijkheid speelt nu? Levinas introduceert hier de derde orde. Als er meerdere mensen op je stoep staan, is er maar één oplossing: denken over wat rechtvaardig is. Dus de goedheid van de radicale verantwoordelijkheid van de een voor de ander moet altijd billijkheid worden, anders wordt de hoogste vorm van goedheid de eerste vorm van onrecht. Nietzsche formuleerde dit, vrij vertaald, als volgt: zorg voor één is barbaarsheid, want dit gaat ten koste van alle anderen. Zorg voor allen is hardheid en tirannie jegens uw buurman.

De meeste anderen zijn afwezig. Wat is nu rechtvaardig? We komen hier terecht op het politieke: de verdelende rechtvaardigheid en de bemiddeling van onze verantwoordelijkheid voor de afwezige derde, via goederen, diensten, geld en structuren; noodzakelijk om de verantwoordelijkheid voor ieders appel waar te maken. Daarvoor zijn structuren nodig die moeten objectiveren en veralgemeniseren, maar we kunnen ze nooit het laatste woord geven. We moeten onze systemen blijven bevragen op rechtvaardigheid, omdat er nooit een enkel antwoord zal zijn dat voor iedereen binnen de structuren geldt. Ethiek en conflict gaan hand in hand.

COACHING Wat is nu de boodschap voor coachen? Ik schets enkele dilemma's. Ten eerste: therapie en coaching hanteren nog altijd de filosofie van het 'ik'. Wat doen we met de opmerking van Levinas dat eenzijdige gerichtheid op zelfontplooiing het bestaan juist zwaarder maakt? Volgens Levinas haalt alleen de ander mij onder dit juk vandaan. Dat is iets dat nu eenmaal het wezen van het leven uitmaakt. Dus hoe geven we de verantwoordelijkheid van de tweede orde ruimte in het leven van onze coachee die bezig is zichzelf te verwerken? Hoe zijn wij verantwoordelijk voor de verantwoordelijkheid van de coachee? Hoe roepen wij onze cliënten op om niet 'te doden' en verenigen we dat met ons idee van afstand, oordeelloos zijn en eigenaarschap van de cliënt?

Ten tweede: Levinas stelt dat begrijpend weten - dus: objectief wetenschappelijk begrijpen - niet iets onschuldigs is, maar iets dat ons macht geeft over de ander. Het appel van de ander vraagt juist scrupules, onzekerheid en niet weten. Hoe verhoudt zich dit tot onze resultaat- en methodologische gerichtheid? Wat doen we met het woordeloze appel dat existentieel bindend is?

Ten derde: de ethiek van Levinas begint met het weerstaan van de bekoring om de ander te reduceren tot het beeld dat we hebben via onze waarneming, kennisanalyse en sociologische of psychologische beschrijvingen. Het appel van de ander is dan ook niet het woordelijke verzoek of de verbale vraag waarmee hij komt. Het is iets dat hij, ondanks zichzelf, door zijn gelaat inbrengt. Hoe verwerken we dat in het coachproces? Moeten we leren daar alert op te zijn? Is het steentje in de schoen dan wat we moeten leren voelen? Dat is

geen prettig gevoel, geen succes, geen prestatie die een financiële beloning verdient. Toch begrijp ik van Levinas dat dit signaal essentieel is voor het besef van onze verantwoordelijkheid. Moet de begeleider een meester worden in het ervaren van schaamte, zodat hij zichzelf op tijd leert bijsturen en zo aangesloten blijft op de 'alteriteit' van de ander, in plaats van op de 'cliënt'?

En als laatste dilemma: wat doen we met de afwezige anderen? Willen we de verantwoordelijkheid van de derde orde op ons nemen, dan moeten in onze gesprekken de anderen uit de context van de cliënt ook een stem krijgen. Dat roept op tot meerzijdige partijdigheid in plaats van coalitie; ook de leidinggevende, de collega die alles afpakt, de organisatie en de buurman die de cliënt uit de slaap houdt is een ander.

TOT BESLUIT De ethiek van Levinas dringt binnen in het bedenken van het fundament van de beleidingskunde: de relatie met de cliënt. Zij leidt tot een manier van denken over ethiek die intermenselijk is en zich niet afspeelt op het vlak van regeltjes en richtlijnen.

We spreken niet graag over de verantwoordelijkheid van de coach voor zijn cliënt. Eigenaarschap hoort immers bij de klant. Levinas volgend, meen ik echter te begrijpen dat er wel degelijk een ethische opdracht is voor de coach, die ik - heel boud - als volgt formuleer: aan ons is gevraagd de zinvolle existentie van onze cliënt te stimuleren, door deze zich bewust te maken van zijn aangeboren verantwoordelijkheid. Begeleid dus de cliënt richting deze verantwoordelijkheid voor zichzelf vanuit zichzelf, zodat hij geëmancipeerd raakt en

volop geniet van de eigen talenten, vanuit de eigen kracht. De cliënt mag door coaching (nog meer) verknocht raken aan het leven. Hier zijn wij coaches dan ook volop mee bezig. Tegelijkertijd is het aan ons om ook de verantwoordelijkheid van de tweede orde ter sprake te brengen, zodat de cliënt gevolg geeft aan zijn raakbaarheid en hij niet voorbijgaat aan het appel van anderen of het andere. Dat betekent dus dat, naast de emancipatorisch ontwikkeling, ook een ethische situering van de cliënt het gewenste resultaat is van het coachproces. Dit laatste vraagt om een educatieve, maatschappijfilosofische en dialogische attitude van de coach.

Ons wordt ook gevraagd de zin van ons vak existentieel te duiden, door ons bewust te zijn van de eigen aangeboren verantwoordelijkheid en deze te professionaliseren. Is de coach dan de barmhartige samaritaan en

de cliënt de vreemdeling aan de kant van de weg? Misschien is coaching te geïnstitutionaliseerd en te maatschappelijk geënceneerd om de ruwheid van de vreemdeling te laten binnendringen en ligt de echte levinasiaanse uitdaging op straat.

Toch kan ook een cliënt ons boeltje goed overhoop halen, als hij niet past binnen ons stramien van werken. Dan komt Levinas met de begrippen: begin met niet-doen, aarzel, voel het steentje in de schoen als aanwijzing, doodt niet door methodiek of diagnosticering, wees wakker in het hier en nu voor de epifanie en wees rechtvaardig, meezijdig partijdig, waardoor derden uit de context van de cliënt ook een plek krijgen. Geef ten slotte nooit het systeem het laatste woord. Zo ontstijgen we aan patronen van hegemonie, liefdadigheid en zelfverheerlijking.

LITERATUUR

- Burggraeve, R. (1986). *Mens en medemens, verantwoordelijkheid en God: de metafysische ethiek van Emanuel Levinas*. Leuven: Acco.
- Duyndam, J. (2003). Genieten maakt mij vrij voor de ander. Hedonisme en ascese in de visie van Levinas. TGL. *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, 59, 589-600.
- Guwy, F. (2009). *De ander in ons*. Amsterdam: Sun.
- Key, J. (1993). *Eenvoudig gesproken Levinas. Een nieuwe blik op mens en wereld*. Kampen: Kok Agora.
- Key, J. (2012). *Levinas in de praktijk. Een handleiding voor het best mogelijke helpen, privé en in de zorg*. Zoetermeer: Klement.
- Levinas, E. (1961). *De totaliteit en het oneindige*. Bilthoven: Ambo.
- Levinas, E. (1975). *Het menselijk gelaat. Essays van Emmanuel Levinas, gekozen door Ad Peperzak*. Bilthoven: Ambo.
- Levinas, E. (1978). *Anders dan zijn of het wezen voorbij*. Baarn: Ambo.
- Unen, C. van (2007). *De professionals, hulpverleners tussen kwetsbaarheid en beheersing*. Delft: Eburon.